

MAGYAR SZTOIKUSOK

Tanulmányok az újsztoicizmus
magyarországi történetéről

Szerkesztette
Bene Sándor

Gondolat Kiadó
Budapest, 2024

Megjelent a Károli Gáspár Református Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
20700B800 témaszámú kutatási projektjének
(„A sztoikus hagyomány a magyar irodalomban”)
támogatásával.

Szaklektor
Lázár István Dávid

© Szerzők, 2024
Szerkesztés © Bene Sándor, 2024

Minden jog fenntartva, bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz,
illetve adatfeldolgozási rendszerben való tároláshoz
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

*www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat*

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Eöry Zsófia
Tördelte, a borítót tervezte Lipót Éva
A borító Peter Paul Rubens képének felhasználásával készült
(Jan Gaspar Gevartius, 1628; Királyi Szépművészeti Múzeum, Antwerpen)

ISBN 978 963 556 562 7

Tartalom

BENE SÁNDOR	
Bevezetés	7
 KLANICZAY KÖREI	
BOROS GÁBOR	
Sztocizmus, újsztocizmus, Klaniczay Tibor	17
BENE SÁNDOR	
A modernitás válaszútjain	
<i>Klaniczay Tibor és Keserű Bálint vitája az újsztocizmus hazai recepciójáról</i>	30
KÖSZEGHY PÉTER	
Klaniczay Tibor és a manierizmus	62
BÁNKI ÉVA	
Nyugati középkor a virágénekvita tükrében	
<i>Zemplényi Ferenc és Szigeti Csaba udvariságkonceptiói</i>	69
 A FELEKEZETEK VILÁGA	
BALÁZS MIHÁLY	
Új javaslat Christian Francken Epiktétosz-fordításának értelmezésére	87
SZABÓ ANDRÁS	
Szenci Molnár Albert 1613 utáni kapcsolati hálójához	123
P. VÁSÁRHELYI JUDIT	
Értekezés a Legfőbb Jóról	
<i>Discursus theologicus, ethicus et historicus de Summo Bono (1598–1777)</i>	134
BÁTHORY ORSOLYA	
Pázmány és Seneca	150
HARGITTAY EMIL	
A „clarissimus vir”, Justus Lipsius Pázmány Péter műveiben	169

AZ IRODALMI RECEPCIÓ

ÁCS PÁL

„Ki magáé lehet, az ne legyen másé”

Rimay és Seneca

179

LACZHÁZI GYULA

Neosztoicizmus, meditáció és férfiaság Rimay János költészetében

199

MOLNÁR DÁVID

„Élni kezdegetni bolondok’ szokása”

Filiczki János sztoikus intelmeiről

215

PETRŐCZI ÉVA

Két sztoikus hős

Pápai Páriz Ferenc és Pierre Du Moulin

232

SMRCZ ÁDÁM

Lipsius magyar fordításainak eltérő szemléletmódjai

Laskai János és Egyházas-Boda József

240

A TÖRTÉNETI TÉR ÉS IDŐ

TÓTH GERGELY

Lipsius, Bodin és Botero magyar olvasója

Államtudomány, aforizmák és történelmi exemplumok Révay Péter műveiben

259

NAGY LEVENTE

„Nagyságot az Isten hívja...”

I. Rákóczi György és Esterházy Miklós levélpárbaja 1644-ben

270

Irodalom

287

Névmutató

329

A kötet szerzői

337

„NAGYSÁGODAT AZ ISTEN HÍVJA...”

I. Rákóczi György és Esterházy Miklós levélpárbaja 1644-ben

I. Rákóczi György 1644. évi felső-magyarországi hadjáratát elődeinek (Bocskai István és Bethlen Gábor) hasonló jellegű vállalkozásaihoz képest is szokatlan intenzitású publicisztikai kampány kísérte. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy ebbe a kampányba az erdélyi fejedelem és a magyar nádor, Esterházy Miklós személyesen is bekapcsolódott, mégpedig úgy, hogy az egymásnak írt leveleket igyekeztek nyomtatásban is megjelentetni. Háborúk alkalmával általában a titkos, rejtjeles levelezés a divat – az a tény, hogy e két előljáró mégis a nyilvánosságnak szánta leveleit, bizonyosan bír valamilyen üzenettel. Esterházynak 1644-ben sikerült publikálnia is „intő” leveleit a pozsonyi jezsuiták nyomdájában. Ennek közvetlen oka minden bizonnyal az lehetett, hogy Rákóczi már a hadjárat megindításakor azzal fenyegetőzött, hogy nyilvánosságra hozza Esterházy leveleit:

Emlékezzék meg kegyelmed róla 1635. esztendőttől fogva mennyiszer kívánta kegyelmed mitőlünk, az jó correspondentiát. Érténünk is adta kegyelmed az ország szabadságának sok részből az nagy emberektől megsértődését, maga autoritásának megvékonnyítását az német tanácstul, kívánta is kegyelmed tőlünk, segítsük kegyelmedet, kire mi készek is voltunk mindenkor, de az religióhoz való idegensége soha kegyelmedet nem eresztette, hogy külső testi szabadságába való sérelmét érezvén az országnak és maga autoritásának is, mivelünk azt helyére igyekezte volna állítani s bizony kegyelmed is lészen az oka, ha hazája elvész, s ha volnának ma is olyan nagy, hatalmas régi tősgyökeres urak Magyarországbán, csak kiket mi esmértünk is, méltán kegyelmedtől vehetnének számot ez mostani állapotról is, *s ha ez a tűz mégis tovább fog gerjedni kénytelenek leszünk kegyelmednek minden írásit s izenetit az széles világra kibocsátani* s mindenekkel megértetvén nem volt-é ösztönünk kegyelmed nekünk ez mostani utunknak előnkbe vett indulatjának s nem szolgáltatott-e kegyelmed nekünk arra sokszori panaszkodásával is alkalmatosságot.¹ (Kiemelés: N. L.)

¹ Rákóczi Esterházynak, Sárospatak, 1644. febr. 21. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (a továbbiakban: MTAKIK), ms. 4949/7, fol. 5–6.

A nádor bizonyára értette a fenyegetést, ezért megelőzte Rákóczi: 1664. február 23-án gyorsan kiadatta III. Ferdinánd hadjáratellenes manifesztumát, majd 1644 májusában-júniusában kinyomtatta Pozsonyban a fejedelemnek a háború ügyében 1643. december 6. és 1644. április 20. között írt leveleit.² Erre március végén Rákóczi is észbe kapott: nagykallói nyilatkozatát (1644. február 17.) lefordíttatta latinra, és a III. Ferdinándnak szóló 1644. március 17-i levelével együtt kinyomtatattatta Bártfán.³ A manifesztumok viharos gyorsasággal terjedtek el Európában: Ferdinánd Esterházy-kiáltványából tizenöt német (némelyekben benne van Rákóczi kiáltványa is), valamint egy angol, két holland és egy francia kiadásról tudunk. Rákóczi nagykallói kiáltványa tizenkét német, egy svéd, két holland, három angol, egy francia kiadásban jelent meg.⁴

Amint tudomására jutott Esterházy leveinek kinyomtatása, Rákóczi nyomban intézkedett, hogy az ő válaszait is kiadják. 1644. június 19-én Sárospatakról ezt írja fiának: „Minthogy palatinus nekünk írt leveleit kinyomtatattatta, de az mi válaszungkat nem, kit ím beküldtünk, azért minden reá való feleletünket keresd fel, s Kassai urammal kommunikálván, nyomtassátok mindenik után, ha melyiket fel nem találják írd meg, s megküldjük.”⁵ Az ifjabb Rákóczi össze is gyűjtötte apja leveleit, de valamit összezavarhatott, mert az 1644. augusztus 22-én Gyulafehérvárról az apjának írt levélre az öreg Rákóczi Tokajban 1644. augusztus 30-án reggel 6 óra után a következőt megjegyzést írta rá: „Azt kellett volna kiküldened, az kit mi innét beküldtünk vala ezelőtt egy holnappal, az kinyomtatott is volt s be is csináltuk mi abban mind szépen őkö, most azt küldd ki minél hamarabb.”⁶ Ezek

² III. Ferdinánd manifesztumának legújabb kiadása magyar fordításban: BÁTHORY Orsolya és mások, szerk., *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez*, 1–3, Bibliotheca Hungariae Politica – Magyar Politikai Könyvtár (Budapest: Reciti, 2019–2024), 2: 259–263. A továbbiakban: *Források II. Esterházy leveleinek kiadása*: [ESTERHÁZY Miklós], *A magyarországi palatinusnak, gróf Esterházy Miklósnak Rákóczi György erdélyi fejedelemnek írt egyenéhány intő leveleinek igaz pariaja* (Pozsony: Typographia Societatis Jesu, 1644, RMNy 2075). A második bővített kiadás Bécsben jelent meg Kosmerovius Máté nyomdájában (RMNy 2097). Ugyanekkor a Lónyai Zsigmondnak írt leveleit is kiadta a nádor: [ESTERHÁZY Miklós], *A magyarországi palatinusnak, gróf Esterházy Miklósnak Lónyai Zsigmondhoz és némely vármegekhez írt leveleinek igaz pariaja* (Bécs: Kosmerovius Máté, 1645, RMNy 2096). A Rákóczi-nak írt leveleket újra kiadta Toldy Ferenc: [ESTERHÁZY Miklós], *Galantai gróf Esterházy Miklós munkái*, szerk. TOLDY Ferenc (Pest: Emich és Eisenfessl, 1852), 207–228.

³ RMNy 2051. Legújabb kiadása magyar fordításban: *Források II*, 267–283.

⁴ KÁRMÁN Gábor, *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után* (Budapest: L'Harmattan – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2011), 35.

⁵ SZILÁGYI Sándor, *A két Rákóczi György családi levelezése* (Budapest: Ráth Mór, 1875), 185. Lásd még Rákóczi levelét Kassai Istvánhoz (Terbes, 1644. jún. 27): SZILÁGYI Sándor, „Kassai István levelezése I. Rákóczi Györggyel és Bethlen Istvánnal”, *Történeti Lapok* 3 (1876): 356–389, 370.

⁶ SZILÁGYI, *A két Rákóczi...*, 236.

után több adatunk nincs arról, hogy mi történt a tervezett levélkiadással. A későbbiekben Rákóczi levelei szétszóródtak: a kismartoni levéltárból néhány elkerült az MTA könyvtárába Esterházy többi irataival együtt, ahonnan Toldy Ferenc hét darabot jelentetett meg.⁷ Később Szilágyi Sándor kettőt (1644. május 7., 1644 október 4.) szintén kiadott a linzi béke okirattárában,⁸ és további kilenc darab levelet talált még az úgynevezett vörösvári Erdődy-levéltárban. Szilágyi ez utóbbiakat 1875-ben sajtó alá rendezte, és írt hozzájuk egy rövid előszót is. Ebben így fogalmazott:

Különböző kutatásaim alkalmával kiváló gondot fordítottam rá, hogy a még lappangó válaszokat [azaz Rákóczinak az Esterházy leveleire írt válaszait – N. L.] feltaláljam – de reménytelenül. Bizonyos, hogy Rákóczi válaszait másolatban Kassainak, fiának s másoknak megküldte, de a fennjelzettekén kívül más levéltárban még egyet sem sikerült feltalálnom. Hogy miért adom ki azokat mégis így csonkán? Mert azok nem közönséges történelmi beccsel bírnak a bennök foglalt adatokért, mert azon kor ismeretére szolgálnak, mert Rákóczi álláspontjának megítélésénél nélkülözhetetlenek. És végre, mert ezzel Rákóczinak régi óhaját teljesítem.⁹

Máig rejtély, hogy végül miért nem jelentette meg Szilágyi az általa talált leveleket. Szerencsére a kiadásra előkészített kézirat az MTA kéziratárában fennmaradt. Mindenesetre Szilágyi nagy szolgálatot tett az utókornak, ugyanis a vörösvári vagy a még Rákóczi-Aspremont néven is emlegetett levéltár nagy része 1956-ban elpusztult. Ekkor égett el többek között a Zrínyi-féle *Nádori emlékirat* egyetlen eddig ismert kézírata, ahogyan a Szilágyi által lemásolt eredeti Rákóczi-levelek is odavesztek. Azt már Szilágyi is furcsállotta, hogy a kismartoni Esterházy-levéltárból nem került elő egyetlen Rákóczi-levél sem:

Midőn e nagybecsű munka világot látott 1852-ben [Toldy már említett *Esterházy Miklós munkái* című kiadványáról van szó] egy vigasztaló utalás volt a régi súlyos napok kiállott szenvedéseire, egy bátorító szózat: et aliis ego vidi ventos [Alios ego jam vidi ventos – Cicero: már más szeleket is láttam, nagyobb bajt is legyűrtem] vajmi sokkal kellett küzdeni annak, ki történelmi okmányokat gyűjtött: s csoda volt hogy Toldy anynyi nevezetes és fontos dolgot össze tudott hozni. Azóta ismerkedtünk meg a vörösvá-

⁷ ESTERHÁZY, *Galantai gróf Esterházy...*, 402–418, 444–446.

⁸ SZILÁGYI Sándor, szerk., *A linzi béke okirattára* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1885), 7–8, 46–48.

⁹ *Rákóczi György fejedelem válasza Esterházy Miklós intő leveleire*. A Magyar Királyi Kamara és a vörösvári levéltárban lévő eredetiek után közli Szilágyi Sándor, MTAKIK, ms 4949/7, fol. 2. Az előszót Szilágyi 1875. január 31-én írta Budapesten.

ri, a Magyar Királyi Kamarai, s a kismartoni levéltárnak kincseivel. A Rákóczi-levéltár maradványai a két elsőben őriztetnek, Esterházy nádor levéltára Kismartonban van. Csodálatos, hogy Rákóczinak Esterházyhoz intézett válaszai ez utóbbiban nem találhatók fel, de öröndetes, hogy a válaszok legnagyobb része minutáinak, vagy a fejedelmi irodában készült másolatainak példányai fennmaradtak: azon hat [valójában hét] válaszon kívül melyet Toldy közzé tett még 9-re, összesen tehát 15-re akadtam. Hogy Rákóczi nem válaszolt Esterházynak minden levelére az bizonyos, de hogy ezen 14-ben [sic!] nem bírjuk minden válaszát az is kétségtelen. Magának a nádornak leveleiben vannak vonatkozások Rákóczi olyan válaszáira, melyeket még nem bírnk: de azért minden arra mutat, hogy e válaszokban mégis a felelet nagy része fenn maradt.¹⁰

Szilágyi csodálkozása kissé elhamarkodott volt, ugyanis az Esterházy-levéltárban bizony maradt fenn Rákóczi válaszleveleiből. Ezekből hét darabot már jelzett és egyeseket kivonatosan ismertetett is Horváth Mihály 1861-ben.¹¹ Szilágyinak ezeket 1875-ben elvileg ismernie kellett volna. Mégsem hivatkozott Horváth ezen művére, ami mindenképp Szilágyi figyelmetlenségével magyarázható. Ráadásul Horváth kivonatosan közölt is néhány olyan Rákóczi-levelet, amelyet Szilágyi is felvett a kiadandó levelek közé. De még ennél is furcsább az, hogy Szilágyi 1885-ben a linzi béke okiratait tartalmazó dokumentumgyűjteményében kiadta Rákóczi 1644. október 4-én Tokajból keltezett levelét, ráadásul a kismartoni Esterházy-levéltárból – ismét csak anélkül, hogy hivatkozott volna Horváth Mihályra, aki kivonatosan már 1861-ban ismertette a szóban forgó levelet.¹² És anélkül, hogy tovább kutakodott volna a kismartoni levéltárban, ahol még több Rákóczi-levél is lapult. Pedig keresett a kismartoni levéltárban, ahol meg is találta a nádor 1644. május-júniusban a felső-magyarországi városoknak (elsősorban Kassának) írt tizenkét darab levelét, amelyeket el is küldött Stöhr Antalnak, aki közölte is azokat.¹³ Továbbra is rejtély marad tehát, hogy Szilágyi miért nem folytatta a Rákóczi-levelek felkutatását, és miért nem publikálta a kiadásra előkészített kilenc levelet. Szilágyi kézírata, valamint az Esterházy-levéltárból újonnan előkerült levelek alapján az alábbi táblázatban felsorolom az 1642–1645 között a Rákóczi által Esterházynak írt kiadott és kiadatlan leveleket a lelőhelyek megjelölésével.

¹⁰ MTAKIK, ms. 4949/7, fol. 1.

¹¹ HORVÁTH Mihály, „Kismartoni regeszták 1617–1645”, *Magyar Történelmi Tár* 10 (1861): 94–106.

¹² Uo., 103.

¹³ SZILÁGYI Sándor, „Esterházy Miklós nádor levelei”, *Felsőmagyarországi Múzeum-Egylet Évkönyve* 9 (1888): 8–26.

Sorszám	Keltezés	Lelőhely
1.	1642. március 9. Gyulafehérvár	MNL OL P 108 Repositorium 71, 3. cím (mikrofilmen 6546. tek.) fol. 281–283. ¹⁴
2.	1642. október 1. Gyulafehérvár	Uo., fol. 287–288.
3.	1642. december 26. Gyulafehérvár	Uo., fol. 291–293.
4.	1643. február 7. Gyulafehérvár	Uo., fol. 294. ¹⁵
5.	1643. május 19. Gyulafehérvár	Uo., 298–300. ¹⁶
6.	1644. január 2. Gyulafehérvár	Esterházy, <i>Galantai gróf Esterházy...</i> , 402–404.
7.	1644. január 5. h. n.	MTAKIK ms. 4949/7, fol. 4–5.
8.	1644. február 21. Sárospatak	MTAKIK ms. 4949/7, fol. 5–9.
9.	1644. február 24. Sárospatak	MTAKIK ms. 4949/7, fol. 10–12.
10.	1644. március. 17. Kassa	MNL OL P 108 Repositorium 71, 3. cím fol. 315–322. ¹⁷ MTAKIK ms 4949/7 fol. 12–20; MNL OL E 190, 3443. sz.
11.	1644. április 14. Osgyán	Esterházy, <i>Galantai gróf Esterházy...</i> , 415–416.
12.	1644. április 28. Szécsény	Uo., 416–418.
13.	1644. május 7. [Rárós]mulyad	Szilágyi: <i>A linzi béke</i> , 7–8.
14.	1644. május 10. Kövecsen	Esterházy, <i>Galantai gróf Esterházy...</i> , 418.
15.	1644. május 24. Vajdáccka	Uo., 418–420.
16.	1644. május 28. Helmec	MTAK ms. 4949/7, fol. 20–25
17.	1644. augusztus 14. Kassa	Esterházy, <i>Galantai gróf Esterházy...</i> , 444–445.
18.	1644. szeptember 8. Tokaj	Uo., 446–448.
19.	1644. szeptember 23. Tokaj	MNL OL P 108 Repositorium 71, 3. cím fol. 334–339; MTAK ms. 4949/7, fol. 26–31.
20.	1644. október 4. Tokaj	MNL OL P 108 Repositorium 71, 3. cím fol. 343–346; ¹⁸ Szilágyi, <i>A linzi béke</i> , 46–48.
21.	1644. október 21. Gesztely	MNL OL P 108 Repositorium 71, 3. cím, fol. 347–348.
22.	1644. október 31. Bánréve	Uo. fol. 351–355; ¹⁹ MTAK ms. 4949/7, fol. 32–36.
23.	1644. november 18. Rimaszécs	MNL OL P 108 Repositorium 71, 3. cím, fol. 356–357 ²⁰
24.	1644. december 2. Hernádnémeti	Uo., fol. 359. ²¹

¹⁴ Horváth említi: HORVÁTH, „Kismartoni regeszták 1617–1645”, 91.

¹⁵ Horváth említi: uo., 94.

¹⁶ Horváth említi: uo., 95.

¹⁷ Horváth említi: uo., 98–99. Kiadva: *Források* II, 292–297.

¹⁸ Horváth említi: uo., 103.

¹⁹ Horváth említi: uo., 104.

²⁰ Horváth említi: uo., 105.

²¹ Horváth említi: uo., 105–106.

Sorszám	Keltezés	Lelőhely
25.	1644. december 5. Hernádnémeti	Uo., fol. 361–363; MTAK ms. 4949/7, fol. 37–39.
26.	1644. december 9. Aszaló	MNL OL P 108 Repositorium 71, 3. cím, fol. 364.
27.	1645. április 24. Munkács	Uo., fol. 369–371.
28.	1645. május 17. Sárospatak	MTAK ms., 4949/7, fol. 39–45.
29.	1645. június 29. h. n.	MNL OL P 108 Repositorium 71, 3. cím, fol. 386–388.

A fenti táblázat alapján az alábbi következtéseket lehet levonni: a huszonkilenc Rákóczi-levélből a kutatás számára eddig kilenc volt elérhető nyomtatásban. Emellett nyolc levélről tudósított még Horváth Mihály, aki egyes leveleket kivonatossan közölt is, de a kutatás számára Horváth közlése szinte teljesen kihasználatlan maradt.²² Egy eddig szintén ismeretlen Rákóczi-levél (Geleji Istvánnak, Dész, 1643. aug. 31) a 17. századi magyar politikai gondolkodást bemutató forrásgyűjteményben jelent meg a közelmúltban.²³ Tizenegy Rákóczi-levél pedig eddig ismeretlen volt.

Tanulmányomban szeretném ráirányítani a figyelmet e kiadatlan levelekre, és egyúttal amellet érvelni, hogy érdemes lenne közzétenni őket. E kiadásnak azonban nemcsak a most előbukkant nyolc + tizenkettő kevésbé vagy egyáltalán nem ismert Rákóczi-levelet, hanem az 1643–1645. évi felső-magyarországi hadjárat-hoz kapcsolódó kiadott és kiadatlan dokumentumokat is tartalmaznia kellene. Az Esterházy-levéltár idézett gyűjteményében található még például Rákóczi levele a körmöcbányai városi tanácsnak (1644. március 30.), Forgách Ádám Rákóczinak tett hűségnyilatkozata (Kassa, 1644. március 10.), Thököly István levele a fejedelemnek (Késmárk, 1644. július 19.), a fejedelem levelei Illésházy Gábornak, Jakusith Jánosnak, Mihádi Mátyásnak és Nyáry Lajosnak. De az is lehet, hogy még újabb Esterházy-levelek is előkerülnek, ugyanis nem biztos, hogy a nádor minden Rákóczinak írt levelét kiadta. Az alábbi két, Rákóczinak írt Esterházy-levél mindenesetre tudomásom szerint máig kiadatlan: h. n., 1643. március 23.; Kassa, 1644. június 17.²⁴ És elérhetők még más, kisebb jelentőségű, de a korabeli eseményekben fontos szerepet játszó bizalmi emberek (Klobusiczky András, Mednyánszky Jónás, Szalay Pál makovicaai provisor, Jámbor Pál szerencsi „pedagógus”)²⁵ által írt, még

²² Egyedül Kármán Gábor hivatkozott rá: KÁRMÁN, *Erdélyi külpolitika...*, 35.

²³ *Források* II, 248–250.

²⁴ MNL OL E 190, 13. d., 3097. sz., fol. 86; 16. d., 3529. sz., fol. 461–462.

²⁵ Klobusiczky Rákóczinak, 1644. december 9., Rozsnyó; 1644. május 2. h. n.: MNL OL E 190, 3636. sz., fol. 653; Mednyánszky Jónás a fejedelemnek: 1644. május 3. és május 4., Trencsény, MNL OL E 190, 3478. fol. 375–376; 3479, fol. 377.; 1644. január 12. és 16., Zboró, Szalai

kiadatlan levelek vagy nekik írt fejedelmi instrukciók is.²⁶ Ezek összegyűjtése és publikálása jócskán kiadna egy egész kötetet.

E tanulmány keretei között nincs lehetőség arra, hogy a maga teljességében elemezzem az Esterházy–Rákóczi-levelezés eddig előkerült darabjait. Ahogyan arra sem vállalkozom, hogy e leveleket a katonai események kontextusában elemezzem.²⁷ Az említett dokumentumkötet kiadásának fontossága mellett érvelendő az alábbiakban a levelezésből csupán egyetlen szálát emelek ki (amely egyúttal a legfontosabb is, véleményem szerint). Természetesen nem véletlen, hogy a levelezés egyik központi kérdése nem más, mint a korszak slágertémája: indítható-e háború a vallás ürügyén? A következőkben azt próbálom meg körüljárni, hogy ettől a kérdéstől miként jutnak el történetünk főszereplői (Rákóczi és Esterházy mellett Rákóczi prédikátorai, Geleji Katona István, Medgyesi Pál és Johann Heinrich Bisterfeld) ahhoz a kérdéshez, hogy vajon kitapogatható-e Isten akarata a történelem szövetén.

A levelezés során retorikai bravúrra inkább Rákóczinak volt szüksége, hiszen legitimációs alapot kellett találnia hadjáratának megindítására.²⁸ Főleg azért, mert nem lelkesedett különösebben az ügyért a felső-magyarországi *evangelicus status* sem, amelynek érdekében fegyvert fogott.²⁹ Rákóczi ráadásul úgy érezte, hogy még saját országában sincs meg a kellő támogatás a hadjárat megindítására.

Az statusok [rendek] hogy ebben mindnyájan egyezzenek, azt is kinek kellene csak meggondolni? Mert soknak közülök még itt benn [azaz Erdélyben] sem fáj az Isten dicsőségének kára, s anyaszentegyházának késedelmes előmenetele; vajon a távol való iránt cselekednék-e valamit? Annál inkább, ha meggondoljuk, mennyi sok különböző vallással bővelkedjék ez hazának lakosa, kinek nagyobb része majd pápista, s még az elei lévén az, inkább akadályozni, mintsem promoteálni [elősegíteni] igyekezne! Vadnak azért ugyan, kinek fáj az Isten dicsősége, azt segíteni is készek, de bizony kevesek.

Pál Debreceni Tamásnak: MNL OL E 190 3804 és 3356. sz.; 1644. január 4. „Stadniczki udvarából”, Jámbor Pál Szalai Pálnak MNL OL E 190, 17. d., 3803. sz., fol. 393.

²⁶ Ilyen például az Esterházyhoz küldött Lónyai Zsigmondnak és Kemény Jánosnak 1644. május 17-én kiadott követi instrukció: MNL OL E 190, 17. d., 3486. sz. fol. 389.

²⁷ A hadjárat katonai szempontú leírását lásd legutóbb: CZIGÁNY István, „I. Rákóczi György erdélyi fejedelem királyellenes hadjárata a harmincéves háborúban, 1644–1646”, *Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae* 44 (2017): 75–96.

²⁸ A hadüzeneti és a hadba lépést igazoló érvekről a korabeli Erdélyre vonatkoztatva legutóbb lásd: KÁRMÁN Gábor, „Bellum iustum érvelések II. Rákóczi György háborúiban”, *Századok* 140 (2006): 939–942.

²⁹ A katolikusok természetesen még kevésbé. Minderről lásd: KÁRMÁN Gábor, „A »kassai polgárok válasza« I. Rákóczi György kállói kiáltványára: Egy katolikus politikai pamflet 1644-ből”, *Lymbus: Magyarásztudományi Forrásközlemények* 19 (2021): 467–490.

Magyarországból is minket kevesen hínak, kinek vagy az félelem, vagy nem bízhatnak hozzánk, lehet oka, közönségesen eleget beszélnek, az hol, miről, nem tehetünk jól vélek. Hazánk, nemzetünk volna, ím mind testi-lelki szabadságok oda lészen, mert hallgatóink, biztatóink szóval ugyan felesen vadnak, de virtus acta probabit [az erő, a virtus fogja igazolni a tetteket].³⁰ (Kiemelés: N. L.)

A benne lévő bizonytalanságokat eloszlatandó a fejdelem kikérte tanácsadói véleményét is: Kassai István ítélőmestertől, valamint prédikátoraitól, Geleji Katona Istvántól, Medgyesi Páltól és Johann Heinrich Bisterfeldtől. Kassai véleménye nem maradt fenn, de különböző utalásokból arra lehet következtetni, hogy nem helyeselte a hadjárat megindítását.³¹ A prédikátorokkal folytatott levelezés viszont szerencsére fennmaradt. Gelejiék csupán egyetlen elemet emeltek ki a hadjárat megindításának jogosságára néző problémahalmazból. Ez természetesen a vallás ügye volt.

Az hadi expedícióhoz kettő kívántatik, egyik az igaz ügy, vagy igaz ok, másik a jó és istenes vég. Az igaz okok között legelső a religiónak üldöztetése és az igaz isteni tiszteletnek megháboríttatása. Az istenes jó vég pedig annak oltalmaztatása és helyreállítása, s az hamis isteni tiszteletnek pedig extirpáltatása [kiirtatása]. Ezen kívül a többi mind csak accessorium [járulékos elem]. Azt az igaz és méltó indító okot jelen lenni látjuk, a véget Nagyságod tudja, ha arra intendál-é; mi ezt is kétség nélkül elhittük. Mi, kegyelmes urunk, az Istent úgy meg nem kérdehetjük róla, mint a régi próféták, hanem a jelekből tehetünk csak ítéletet, hogy Nagyságodat Isten hívja, melyeket Nagyságod jobban tud minálunknál.³²

Gelejiék szerint az igaz ok megvan a hadjárat megindítására, mert Felső-Magyarországon a vallásüldözés megvalósul. Ugyanakkor arra is figyelmeztették a fejedelmet, hogy még ők sem fürkészhetik ki teljes bizonyossággal az isteni szándékot. Gelejiék kényes helyzetben voltak, hiszen a fejedelem szinte a lehetetlent kérte tőlük: mondják meg neki, hogy hadjárata összhangban van-e az isteni gondviseléssel, vagy nincs. Ha ugyanis azt mondják, hogy igen, és a hadjáratra buzdítják a fejedelmet, de a vállalkozás balul sül el, akkor

³⁰ Rákóczi levele Geleji Katona Istvánnak, Dés, 1643. aug. 31.: *Források* II, 249.

³¹ *Források* II, 244.

³² Geleji, Medgyesi és Bisterfeld levele Rákóczinak: Gyulafehérvár, 1643. aug. 29.: *Források* II, 252.

Nagyságod mireánk fogna neheztelni és minden boldogtalanságát s szerencsétlenségét nekünk tulajdonítani, sőt az egész magyar keresztyénségnek is a triumpháló ellenség-től való finalis extirpációjának mi insinuláltatnánk [végső kiirtatásának mi tartatnánk] okadóinak lenni etc. és így nemcsak a pápistai rendektől, de még a miénktől is békes-ségrontóknak, háborúságszerzőknek kárhoztatván, nem csak személyinket, de még az igaz evangéliumi vallást is magunkval együtt veszedelemben hoznánk.³³

Ha viszont eltanácsolják a fejedelmet a hadjárattól, és ennek következtében Rákóczi potenciális szövetségesei (elsősorban a svédek) akár győznének, akár veszítenének, mindkét esetben egyaránt hibáztatni lehetne Gelejiéket. Ha a svédek győznek, akkor azért, mert a hadjárattól eltanácsolt Rákóczi nem használhatta ki a szövetségesek győzelme által nyújtott előnyös lehetőségeket. Ha viszont a svédek vesztenek, akkor azzal lehet érvelni, hogy a vereség Rákóczi távolmaradása miatt következett be.³⁴ Épp ezért Gelejiék határozottan elhárították maguktól a prófétai szerepet, és a korban oly divatos sztoikus alapállást vették fel: Isten szándékát előre nem ismerhetjük meg, de ő mindenképp véghez viszi azt, amit eltervezett. Az isteni szándék csak utólag, a dolog exitusa felől rekonstruálható. Ha előadnák is véleményünket, az az isteni kinyilatkoztatás tekintélyével nem támogatható meg, mivel ők is csak különböző jelekből tudnának valamiféle értelmezést felállítani, de arra semmi bizonyítékot nem tudnának hozni, hogy az egyezik is az isteni szándékkal.³⁵ Ilyen jel például Gelejiék szerint az, hogy a fejedelemben egyáltalán fel-

³³ Geleji, Medgyesi és Bisterfeld levele a fejedelemnek, Gyulafehérvár, 1643. szept. 1.: *Források* II, 253.

³⁴ „Ha pedig Nagyságodat ilyen kegyes és istenes szándékától dehortáljuk [eltanácsoljuk], s azomban a svecusok [svédek] vagy triumphálnak, vagy debelláltatnak [legyőzetnek], minket átkoznak, minket szidalmaznak érette; s minket vetnek okul, hogy ha mi ellent nem tartottunk volna benne, Nagyságod a confoederatusok mellé segítségül ment volna és az ő győzedelmekben részesült volna, s nekünk erős, állandó békességet, csendességet szerezhetett volna; vagy pedig a dolog másképpen esvén, a svecusok meg nem verettenek és az evangelica confessio nem opprimáltatott volna, etc.” (Uo.)

³⁵ „Mi, kegyelmes urunk, próféták nem vagyunk, hogy az ephodot felkötvén, Istent róla megkérdjük, ha elmenjen-e Nagyságod, vagy ne, ha assecurálnók is Nagyságodat, nem köteles volna Nagyságod reá, hogy elhiggye, mivel revelatiónk [kinyilatkoztatásunk] nincsen reá, hanem csak a külső alkalmatosságokból, elégséges indító okokból és az istenes jó végből, s ügyekezeteiből, s az egész keresztyéni vallásnak periclitálásából [veszedelemben forgásából], hogy testi életünknek és külső javainknak is következő romlását ne említsük, képzük és irányozzuk, hogy Nagyságod méltán és igazán, s jó lelkiismeretvel nemcsak kikelhet a több keresztyénekkel együtt az Isten igaz tisztelőinek üldözői ellen, hanem ugyan ki is kell az ő dicsőségének oltalmaztatására és terjesztetésére való kötelessége szerint kelni. De mi az eventus felől bizonyosok nem vagyunk, Isten abban tudós. Ha Isten ő szent Felsége az ő igaz tiszteletit a mi háládatlanságunkért miközülünk ugyan ki akarja venni, vagy kezd valamit Nagyságod, vagy nem, de szándékát ő Felsége ugyan véghez viszi, és netalám ami miatt mi félnénk, hogy

merült a hadjárat gondolata, mert „az Úristen, akinek kezében vagynak a királyoknak és fejedelmeknek szívei, és oda hajtja, ahová akarja”.³⁶ A másik ilyen jel a Porta magatartása: ha a törökök támogatása meglenne, az „a Nagyságod Istentől való hivataljának annál bizonyosabb jele lehetne”.³⁷ A kezdeti vívódás és kétség később Gelejiben megszűnt. Talán időközben értesült arról, hogy a Porta áldását adta Rákóczi hadjáratára? Vagy esetleg, látva a fejedelem szilárd eltökéltségét, egyszerűen opportunizmusból jobbnak látta nem ellentmondani? Nem tudhatjuk. Mindenesre az 1643. szeptember 14-én kelt levelében teljes mellszélességgel kiállt Rákóczi hadjárata mellett: „én nem hiszem, hogy Nagyságodat sem a test, sem a vér indította volna, hanem az Istennek szent lelke, aki a fejedelmeknek szívét szokta az ő akaratjának céljára hathatóson igazgatni.”³⁸ Ekkor Gelejiben már nincs semmi kétség afelől, hogy Rákóczi terve összhangban áll az isteni szándékkal, és Isten a törököket is ráveszi majd a támogatásra.³⁹ Sőt 1643. szeptember 14-én jókora túlzással egyenesen azt írta a fejedelemnek, hogy az egész európai protestantizmus sorsa az ő kezében van:

Én kegyelmes uram azt sem tartom semminek, hogy az egész mi vallásunkon lévő kereszténységnek, mind anglusoknak, scotusoknak, belgáknak, németeknek és cseheknek legnagyobb reménysége Isten igaz tiszteletének helyre állítása felől, Isten után nagyságodban vagyon, mint az onnan közölük megjövő atyafiak, és tőlük vett levelekből bizonyosan értjük. Honnan indítatott őbennek ez a nagyságod állapotja felett való nagy reménység, tudja csak az Isten.⁴⁰

az ő szent tiszteletinek szabados gyakoroltatását tőlünk elvesztjük, az által tarthatnók meg nálunk; amivel pedig megtartani reménlenők, azzal vesztenők el.” Gelejiék levele a fejedelemnek, Gyulafehérvár, 1643. szept. 1.: *Források* II, 253.

³⁶ Gelejiék 1643. aug. 29-i már idézett levele: *Források* II, 247., Gelejiék levele, Gyulafehérvár, 1643. szept. 1.: *Források* II, 251.

³⁷ Uo., 248.

³⁸ Uo., 256.

³⁹ „Ezzel táplálom reménységemet, hogy ha ugyan Isten incitálja Nagyságodat és választotta az ő dicsőségének oltalmaztatásában egyik eszközü, és eljött az üdő, hogy immár Nagyságod az Őfelsége kívánsága szerint felkeljen, a töröknek szívét is reá hajtja, úgymint ki még a gonosz eszközök által is jó dolgot szokott gyakorta véghez vinni, és övélek is az ő dicsőségének élémozdítottatásában, intentumok [szándékukon] kívül is szolgáltatni, ha valahogy azzal meg nem bántódott, hogy ilyen szent és keresztyéni dologban az ő tetszése alá bocsátkozunk, és attól függünk, melyet mindazonáltal nem gondolhatok, mivel ő szent felsége vetett minket igaz ítéletiből a mi gonoszságunkért üdeig az ő birtoka alá, melyet ok nélkül nem is excutiálhatunk [távoztathatunk el].” *Források*, II, 256–257.

⁴⁰ *Források* II, 257.

A hadjárat kapcsán kibontakozó Esterházy–Rákóczi-levelezés sok tekintetben a korabeli hitvitákkal rokon. A szilárdan védelmezett álláspontjukról egy tapodtat sem mozdulnak el a felek. A vita során szinte szétszálazhatatlanul keveredik egybe vallás és politika. Ahogyan a korabeli hitvitákban, úgy az Esterházy–Rákóczi-levélpárbajban sincs dialógus, csupán polémia. Mindkét fél számára nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a párbeszéd-képtelenség legfőbb oka a vallási megosztottság, amely egyben politikai megosztottságot is jelent. Abban is egyetértenek, hogy a sok „elegy-belegy” vallás káros az országra nézve. Esterházy például ezt írta válaszként Rákóczi hozzá küldött követei számára 1644. december 2-án:

Valóban szánakozásra igen méltó – úgymond az az ország, mely egykor a törököknek, kik most annyira elhatalmasodtak, betörései ellenében az egész kereszténységnek védbástyája és ércfala volt, most oly nyomorúságokba süllyedt, hogy könnyek nélkül reá sem gondolhatunk. *Ennek a siralmas változásnak oka pedig a mi bűneink, mikkel Istent haragra s igazságos büntetésre ingereltük, azok között is első helyen a vallás dolgában való annyi és akkora egyenetlenségünk.* Mert abban a hitben, melyet őseink Szent István óta, ki a magyar népet a kereszténységre térítette, századokon keresztül megőriztek, megfogytokztunk; *s a vallás dolgában különböző felekezetekre szakadtunk;* azért van, hogy annyi és akkora bűnök özönlöttek el népünk között. *Minden rossz, minden szerencsétlenség, ami országunkat sajnálatosan sújtja és szinte elborítja, az új vallások különfélegéből ered, melyeket őseink nem ismertek* akkor, amikor Magyarország mind a hitre, mind a hatalomra leginkább virágzik vala.⁴¹ (Kiemelések: N. L.)

Ahogyan a hitviták során mindenki azt bizonygatta, hogy egyedül az ő felekezetének a kezében van az üdvösség kulcsa, és minden más felekezet téves tanokat vall, úgy a fejedelem és a nádor is csak a saját igazát hangoztatta. Mindketten jó kereszténynek és jó katolikusnak/kálvinistának tartották saját magukat. Vallásosságuk, hitük és felekezeti elkötelezettségük őszinteségében nincs is semmi okunk kételkedni. Miként állítható helyre ilyen helyzetben az ország újbóli felemelkedéséhez szükséges vallási és az ebből következő politikai egység? Az egyik eszköz az erőszak lenne. Betiltani, üldözni, legvégső esetben kiirtani minden olyan vallást és felekezetet, amely nem az egyedüli üdvözítő valláshoz/felekezethez tartozik. Ilyen fokú erőszak alkalmazására azonban egyik fél sem vállalkozott. Geleji például nemcsak az unitáriusokat és a katolikusokat, de még a lutheránusokat is

⁴¹ Az eredeti latin szöveg: SZILÁGYI, *A linzi béke...*, 126. A szöveget Széchy Károly fordításában idézem: SZÉCHY Károly, *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664*, Magyar történeti életrajzok (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1–5, 1896–1902), 159–160.

tévelygőknek minősítette a *Váltság titka* címmel megjelent nagy művéhez írt előszóban,⁴² ennek ellenére teljes betiltásukat, kiirtásukat nem hozta fel.

Az elv tehát az volt, hogy a különböző felekezetek nem üldözendők, de támogatni csak azt kell az uralkodónak, ami az egyedüli üdvözítő.⁴³ Ez Erdélyben a kálvinizmus, a Magyar Királyságban a katolicizmus volt. Mindkét helyen meg is tettek természetesen mindent, hogy a többi felekezet orra alá minél több borsot törjenek: templomhasználati jogok, egyes felekezetek (szombatosok, unitáriusok) uniójának erőltetése az uralkodó felekezettel (a kálvinisták), a jezsuiták kitiltása Erdélyből stb. Az Esterházy–Rákóczi-levelezés ugyanakkor arra is rávilágít, hogy a vallási egység tekintetében a nádor és a fejedelem másként gondolkodott. Esterházy és köre a nemzeti egység megteremtése felé igyekezett terelni a szemben álló táborokat. Ha a felekezeti sokféleség akadálya a nemzeti egység megteremtésének, akkor a vallási kérdéseket háttérbe kell szorítani a politikai egység megteremtéséért. Esterházy azzal érvelt, hogy a közjó érdekében érdemes félretenni a vallási ellentéteket. Aki ezt megteszi, ettől még maradhat jó keresztény a saját felekezetén belül. Mivel politikai eszközökkel a hit dolgaiba nem lehet beavatkozni (azok Istenre tartoznak, hisz a Szentlélek ébreszti fel mindenkit a hitet), a politikát és a közjót érintő ügyeket is a felekezeti megosztottságot félretéve kellene meg tárgyalni:

Hanem a harmadikban [felekezeti különbség] látnak az emberek legtöbb akadékot [a megegyezésre], s talán az fejedelem őkegyelme is azt véli nehezebb dolognak, de ha amaz római consul Livius Salinator és Claudius Nero pogányok, s halálos ellenségek is lévén egymáshoz, mikor de communi permansione reipublicae [a köztársaság közös megtartása] volt az kérdés, kezet csaptak, és félre tették egymáshoz való idegenségeket, hogy hasznosabban szolgálhassanak a közönséges jónak, és hazájokat megtarthassák,

⁴² „Efelől való értelemben különböztetnek meg egymástól az evangéliumi igazságnak vallói minden mostani tévelygőktől, úgymint a lutheránusoktól, pápistáktól, socianusoktól, blandrátistáktól és zsidóktól, akik ellen ez munkában, ha egészen világra kelhetne, mint egy erős bástyában állhatnának bé, és ebben mind magokat oltalmazó, s mind azoknak ártó, és őket meggyőző s elűző fegyvereket elégségesen találhatnának.” GELEJI KATONA István, *Váltság titka* (Váradi: Szenci Kertész Ábrahám, 1645), f3,2.

⁴³ Milotai Nyilas István a Bethlen Gábornak ajánlott *Szent Dávidnak huszadik soltárának rövid prédikációk szerint való magyarázatjában* ezt írja: „Honnan lött veszedelme ennek az darab országnak? Honnan lészen ennek utána is? A sok hitre vetemedés miatt. Mert az sok elegy-bel egy hűttől ugyan megrészegegett ez az föld, és az fejedelemségeknek változások közben úgy csúszma-másza bé s-ám mire jutott: amaz régen megszentenciázott eretnekséget recepta religiójának írták az Istennek nagy bosszúságára. No, ezért szükségesek a tiszték, mert az igaz religiót, Isteni tisztelet ők oltalmazzák.” MILOTAI NYILAS István, *Szent Dávidnak huszadik soltárának rövid prédikációk szerint való magyarázatja* (Kassa: Festus János, 1620), 19.

miért nem mi, kik keresztyének vagyunk, és nemcsak böcsületünkben, de lelkünk ismeretiben is jár az dolog, ne tehetnénk le, hamis idegenség volt volna, avagy volna is köztünk. [...] Pápistaságomba se ütközzék őkegyelme az fejedelem meg, mert ha majd hatszáz esztendeig nagy kiterjedt határral dicsőségesen tartották ezt az hazát és nemzetséget a pápisták meg, miért nem szolgálhatunk most is az pápistaságban az közjónak, az minthogy én sem kívánok azoktól degenerálnom. *Egyébiránt arra erőnk s anynyival inkább hatalmunk sincsen, hogy egymásnak hitet adhassunk, mert az hit Istennek magános ajándékja, s úgy látom, mind az két részről megnyugodtunk az magunk hitin, s ezért idegenséget egymáshoz alkalmatlan viselniünk, de az mi magunkat nézi, és magunk számadásában vagyon, azért sem alkalmatos, s bűn is az közjót elmulatni, vagy megbántani.*⁴⁴ (Kiemelések: N. L.)

Rákóczi és prédikátorai azonban úgy látták, hogy a keresztyének közötti vallási/felekezeti egység ideje még nem jött el: „Elhittük kétség nélkül, nincs még elrendelt ideje az jó Istennek, hogy az keresztyénség között egyességet adjon, sőt talán az ilyenekkel is látogatását igaz ítéletiből fenn akarja köztök tovább is tartani” – írta Rákóczi 1644. január 2-án a nádornak.⁴⁵ Sőt mi több, még a keresztyénség őselensége, a török is segítségül hívható egy másik tévelygő keresztyény felekezet ellen, mivel Isten még arra is képes, hogy a rossz által jót míveljen. „És eljött az üdő, hogy immár Nagyságod az Őfelsége kívánsága szerént felkeljen, a töröknek szívét is reá hajtja, úgymint ki még a gonosz eszközök által is jó dolgot szokott gyakorta véghez vinni, és övélek is az ő dicsőségének élémozdítottatásában, intentumok [szándékukon] kívül is szolgáltni.”⁴⁶

Geleji egy tisztán reápolitikai döntést, pusztán hatalmi ambíciót igyekezett megtagadni így vallási érvekkel, ami egyébként az egész Rákóczi-féle hadjárat legfontosabb ideológiai problémája volt. Amellett, hogy Rákóczi török segítséggel indult a hadjáratra, csakis úgy lehetett volna érvelni, hogyha a fejedelem és prédikátorai elismerték volna azt, hogy a hadjáratot nem a vallás, hanem a fejedelem különféle személyes és hatalmi érdekei mozgatják. Ha ugyanis a hadjárat megindítását vallási elfogultságoktól mentesen nézzük, akkor a Porta ugyanolyan politikai-hatalmi tényező, mint bármelyik más keresztyény állam.

Gelejiék, valamint Rákóczi levelei azt sugallták tehát, hogy az ország vallási, így politikai egységének még nem jött el az ideje, ezért akár török segítséggel is lehet a keresztyénekre támadni az egyedül üdvözítő hit (felekezet) védelme érdekében.

⁴⁴ Esterházy Miklós I. Rákóczi György egyik főemberének: Kassa, 1642. aug. 3.: BEKE Antal, „Pázmány, Lippay és Esterházy levelezése I. Rákóczy Györggyel”, *Történelmi Tár* 5 (1882): 134–148, 278–325, 322–323.

⁴⁵ ESTERHÁZY, *Galantai gróf Esterházy...*, 404.

⁴⁶ Geleji levele a fejedelemnek: Gyulafehérvár, 1643. szept. 14.: *Források* II, 257.

Mindemellett a politikai egység elleni érveiket is a vallásból merítették, amikor azt állították, hogy amennyiben a katolikus Habsburg uralkodó alatt vállalnák a politikai egység kialakítását, az egyenlő lenne az elkárhozással.

De bár szintén az Austriai Háznak oltalma alatt Nagyságod magának csendességet remélhetne is, nem tudjuk, ha javallaná-e Isten azt a Nagyságod securitásának [biztonságának] módját, avagy nem, a Moses példája mást tanácsol (Hebr. 11,24,25,26). Mi inkább akarnánk az egész keresztyénséggel együtt nyomorgattatni, ha ugyan az Isten reánk mérte volna is, mint az Christus Ecclesiáját üldözőknek szárnyok és oltalmok alatt rövid üdeig való bizonytalan és csalárd békeességben s boldogságban élni, mert amaz után várhatnánk még üdövel valami pihenést és csendességet, de emez után végső romlásnál és lelkítési veszedelemnél egyebet nem, és félő volna, hogy nemcsak minden nemzetségektől, de még az Istentől is el ne hagyattatnánk.⁴⁷

Már nem csupán arról van szó, hogy az oszmán uralom a magyarság által elkövetett bűnök által kiprovokált isteni büntetés, hanem egyenesen arról, hogy a törökök az egyedül üdvözítő igaz hitet képviselő felekezet (kálvinisták) segítői.⁴⁸ Kissé meglepő gondolat, és teljesen szembemegy mindazzal, amit Esterházy és a körülötte csoportosuló politikus nemesek, Megyery Zsigmond, Batthyány Ádám, Nádasdy Ferenc és mindenekelőtt az ifjú Zrínyi Miklós is képviselt.⁴⁹ Az épp ekkor íródó *Szigeti veszedelem* ennek a vallási-politikai diskurzusnak a jegyében született, és mintha Zrínyi épp a fentebb bemutatott Rákóczi-féle ideológia cáfolatának szánta volna. Az „esterházysták” körében a török természetesen a keresztyénség ösellensége. Igaz, hogy a bűneink miatt ránk rótt isteni büntetés, de a magyarság

⁴⁷ Geleji, Medgyesi és Bisterfeld levele a fejedelemnek: Gyulafehérvár, 1643. aug. 29.: *Források* II, 246.

⁴⁸ Gelejiék szerint egyenesen istenkísértés lenne, ha a török beleegyezése nélkül indulna Rákóczi hadba: „Az mi az istenkísértést nézi, kegyelmes urunk, mely felől vagyon kiváltképpen a kérdés, ha Nagyságodnak semmi reménysége a török consensusa [egyetértése] felől nem volna, istenkísértés nélkül olyan nagy hatalmasság ellen Nagyságodnak indulása nem lehetne, de mivel tudja Nagyságod, hogy immár a portának értésére vagyon a Nagyságod mozgolódása, s mégis ekkéig expresse [nyíltan] Nagyságodat nem prohibeálta [tiltotta el a dolgot] és tacendo consentire videtur [úgy tűnik, hallgatólagosan egyetért], főképpen holott residense [állandó követe – N. L.] is néminemű reménységet nyújt, lenne ugyan Isten kegyelmében való bizodalom, de nem szintén istenkísértés benne, ha Nagyságod a nyilván való praeconsensust [előzetes beleegyezést] meg nem várván, megindulna.” Ugyanaz a levél: *Források* II, 248.

⁴⁹ Erről és a *Szigeti veszedelem* írásakor (1644–1646) Zrínyi gondolkodását is meghatározó esterházysta ideológiáról lásd: BENE Sándor, *A harmadik szirén: Zrínyi Miklós költészete*, Osiris irodalomtörténet: Monográfiák (Budapest: Osiris Kiadó – Gondolat Kiadó, 2021), 126–128. Az esterházystákról lásd még: PÉTER Katalin, *Esterházy Miklós*, Magyar história: Életrajzok (Budapest: Gondolat Kiadó, 1985), 168–169.

régi dicsőségét csak úgy lehet visszaállítani, ha a török legyőzik. A *Szigeti veszedelem* legközvetlenebb üzenete a magyar nemesség számára épp az volt, hogy ha a magyarság képes félretenni a felekezeti ellenségeskedést (az eposz felekezeti szempontból szinte semleges), akkor bekövetkezik az erkölcsi megújulás, és létrejön a politikai egység. Így már a török is legyőzhető, mert ebben az esetben töri el Isten haragjának vesszejét, és segíti meg újra a magyarokat abban, hogy visszanyerjék országuk egészét és annak régi dicsőségét.

Fontos azonban azt is hangsúlyozni, hogy az erdélyi ideológusok is csak abban az esetben tartották jogosnak a vallásra való hivatkozást az erőszak alkalmazásakor, hogy ha védeni kellett a vallásszabadságot. Az 1644. évi hadjárat kontextusában ez azt jelentette, hogy a magyarországi evangélikus státus szabad vallásgyakorlásának jogait katonai erőszakkal is lehet biztosítani. Azt azonban már egyáltalán nem hangoztatták, hogy más felekezet elnyomására is lehet jogszerűen alkalmazni a törvényes erőszakot (minden mást persze igen). Igaz, Geleji néha fel-felvetette, hogy az unitáriusokat jó lenne kizárni a bevett vallások rendszeréből, és Erdélyből kiűzni őket.⁵⁰ I. Rákóczi György ugyanakkor fontosnak tartotta Esterháznak megírni, hogy Erdélyben a fejedelemnek törvény adta kötelessége a bevett felekezetek szabad vallásgyakorlási jogának a biztosítása, és ha netán a katolikusokat valamilyen negatív diszkrimináció éri is Erdélyben, az csak az ország törvényeinek betartásával mehet végbe.

Erdélybe reliigiójába senki nem háborgattatik, valamire az ország statutuimi kinek-kinek szabadságot adott, s méltán bizony senkinek nem lehet panasza, s bár Magyarországon csak annyi szabados exercituma lehetett volna az evangélikus státusnak, mint Erdélyben az római katolikusoknak, s ha valamiben némelyek kívánságokban elő nem mehettek, akarván némely szerzeteseknek faveálni, annak sem mi, hanem az országnak erős articulusa az oka, kinek megtartására, mivel mi kötelesek lévén s az ellen való statutumit sem látván az országnak, kellett vigyáznunk megtartására.⁵¹

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy úgy Rákóczi, mint Esterházy igyekezett találni valamit, amire hivatkozva lehet biztosítani a relatív vallássza-

⁵⁰ „De, oh vajha azok, akik közülök a Krisztust nem imádják [értsd az unitáriusok] mind relegáltatnának [értsd elveszítenék a bevett vallás státuszát], és kiűzetetnének! Ez a szép tartomány ettől a dögleteességtől alkalmason megtisztulna; mert benne itt igen kevés maradna.” GELEJI KATONA István, *Titkok titka* (Gyulafehérvár: Typographia Principis, 1645), 18 („Ajánló előbeszéd”).

⁵¹ Rákóczi Esterháznak: Sárospatak, 1644. febr. 21., MTAKIK ms. 4949/7, fol. 6.

badságot, és csökkenti a felekezeti/vallási ellenségeskedést. Ez a hivatkozási alap Rákóczi esetében az ország törvényei, Esterházy esetében pedig a közjó volt. Ez a két elem lehetett volna tehát az a közös nevező, amelyre támaszkodva el lehetett volna indulni a vallási/felekezeti viták által generált társadalmi feszültségek csökkentésének irányába.

A fentiek alapján úgy vélem, hogy nem szorul különösebb bizonyításra az a tény, hogy a Rákóczi–Esterházy-levelezés fontos mérföldköve a 17. századi magyar politikai beszédmód alakulásának. A levelezésben, valamint a hadjáratot övező politikai és vallási vitáiratokban a korabeli európai politikai diskurzus kulcsfogalmai (vallásszabadság, vallási/felekezeti tolerancia, az alattvalók ellenállási joga, a *bellum iustum* kérdése, a belügyek intézésében szabad-e idegen hatalmak segítségét kérni stb.) kerültek megvitatásra. Épp ezért lenne fontos a fentebb említett publikálási terv megvalósítása a jövőben.

„Your Majesty is called by God...”:

Public correspondence between György Rákóczi I and Miklós Esterházy in 1644

(Summary)

The 1644 campaign of György Rákóczi I. in Upper Hungary was accompanied by a publicity campaign of unusual intensity compared to the similar undertakings of his predecessors (István Bocskai and Gábor Bethlen). The main reason for this was the personal involvement of the Prince of Transylvania and the Hungarian Nadar, Miklós Esterházy, in this campaign, namely by trying to get their letters to each other published in print. During wars, secret, cryptic correspondence is usually the fashion, but the fact that these two leaders nevertheless intended their letters for the public is certainly a message of some kind. In my lecture, among other things, I will try to explore this. In 1644 Esterházy managed to publish his 'exhortatory' letters in the printing press of the Jesuits in Bratislava. Rákóczi immediately arranged for his letters to be collected and published, but unfortunately nothing came out of it. There is also some evidence that János Kemény also wanted his letters written during the campaign to be printed. Rákóczi's letters were so scattered that Ferenc Toldy, who reprinted Esterházy's letters, only found six of them. Later, too, literary historians searched in vain for Rákóczi's letters, but could not find them. The main reason was that Sándor Szilágyi had already collected them in 1875 and prepared them for publication, but for some reason he did not publish them. Szilágyi's collection was found in the manuscript archive of the library of the Hungarian Academy of Sciences. In addition, the Esterházy archives also contain a number of unpublished Rákóczi letters. In my lecture I would like to present these two collections of Rákóczi letters. The correspondence also sheds an interesting light on how the protagonists – above

all Rákóczi's ecclesiastical advisors István Geleji Katona, Pál Medgyesi and J. H. Bisterfeld – coped with the question of whether God's will can be fathomed through the fabric of history. This question was of great interest not only to them, but also to eminent contemporaries such as Miklós Zrínyi, who was part of the inner circle of the Transylvanian counter-campaign led by Miklós Esterházy, the Grand Duke of Transylvania.